Vitazáró: hatékonyság és foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban

Mészáros Sándor – Szabó Gábor

Kulcsszavak: teljes tényezőhatékonyság, hatékonyságorientált agrárpolitika, foglalkoztatásorientált agrárpolitika.
JEL Classification: Q18, R12, R23.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A Gazdálkodás folyóirat 2014. évi 1. számában vitát indítottunk „Hatékonyság és foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban" címmel (Mészáros – Szabó, 2014). A vita célját a következőkben fogalmaztuk meg: „a vitának elsősorban a hatékonyság és a foglalkoztatás javításának esélyeire és eszközeire, másrészt a két gazdasági kategória párhuzamos vagy eltérő súlyú szerepére kellene irányulnia" (i. m. 59.). A magunk részéről kétféle alapvető országos szintű mezőgazdaság-fejlesztési stratégiát különböztettünk meg: az egyik a hatékonyságorientált, a másik a foglalkoztatásorientált fejlesztés volt. Ugyanakkor megjegyeztük: „A kétféle cél között különböző kombinációk képzelhetők el, azok megvalósítását pedig egymástól eltérő stratégiák szolgálhatják." (i. m. 70.) A vita kiterjedését igyekeztünk úgy korlátozni, hogy az csak a magyarországi helyzetre, az agrárgazdaságon belül csak a mezőgazdaságra irányuljon, a környezet kérdéseivel pedig csupán érintőlegesen foglalkozzon. Elmondhatjuk, hogy a vitaindító cikk élénk érdeklődést váltott ki, mivel az eltelt mintegy egyéves időszakban nyolc hozzászólás jelent meg a Gazdálkodás folyóiratban, összesen 17 szerző tollából. Vitazáró cikkünkben elsősorban e hozzászólásokat értékeljük, egyetértve vagy vitázva a szerzőkkel, majd igyekszünk összegezni a vita tanulságait, emellett a következő javaslatokat fogalmazzuk meg az agrárirányítás, illetve a további kutatómunka számára.

1. Mezőgazdaságunk termelési szerkezetének belterjes irányú fejlesztése régóta fontos célkitűzésnek számított, de manapság még inkább kiemelt feladatot képez az egyre élesedő nemzetközi versenyben. A mezőgazdasági foglalkoztatás növelésének egyik legkézenfekvőbb lehetősége a belterjesítés. 2. Fontos és sürgető feladat az élelmiszeripar átfogó és dinamikus fejlesztése is, követve Lengyelország példáját. 3. A hatékonyság és a foglalkoztatás nélkülözhetetlen feltétele a termelők, vagyis a mezőgazdasági dolgozók szakképzettségének, valamint a szaktanácsadás színvonalának emelése. 4. A szaktudás emelésére, korszerűsítésére azonban a legfelső szinten is szükség van, ideértve az egyetemek, doktori iskolák, kutatóintézetek munkatársait is. Ezért szélesebb körben ismertté és használatossá kellene tenni például azokat az új és korszerű elemzési módszereket, amelyeket hozzászólásukban Fertő Imre és Baráth Lajos (2014) a gazdasági hatékonyság és a külkereskedelmi versenyképesség vizsgálatában használt. 5. A kis- és közepes gazdaságok társulási készségének erősítését az egyik kiemelten fontos agrárpolitikai célkitűzésként kell kezelni. 6. A foglalkoztatási problémák regionális kezelése külön figyelmet igényel. 7. Fontosnak tartjuk a jövőben a környezet- és természetvédelem szempontjainak fokozott figyelembevételét és érvényesítését mezőgazdaságunkban. Ilyen kérdés lehet például a klímaváltozásra (felmelegedésre) való felkészülés, ami erdősítést, mezővédő erdősávok létesítését, öntözőtelepek és víztározók célzott telepítését stb. jelenti, s az ilyen programok nem nélkülözhetik a kormányzati (állami) közreműködést és beruházásokat sem.

HATÉKONYSÁG ÉS VERSENYKÉPESSÉG

Popp József – első hozzászólóként – főként agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozott (*Popp, 2014*). A hatékonysággal összefüggő állításai közül az alábbiakat emeljük ki.

1. Felhívta a figyelmet az egy főre jutó GDP mint makrogazdasági hatékonysági mutató fontosságára, és rámutatott arra, hogy e tekintetben a sereghajtók között vagyunk az Európai Unióban: „Magyarország mind az egy főre jutó GDP, mind az egy főre jutó tényleges egyéni fogyasztás tekintetében a sereghajtó uniós tagországok csoportjába tartozik" *(i. m. 173.)*. Az egy főre jutó GDP valóban kiemelt szerepet játszik a nemzetközi statisztikákban, de inkább fejlettségi szintet, mintsem hatékonyságot kifejező mutatónak tekinthetjük.

2. Popp József a nagyobb hozzáadott értékű termelési szerkezet feltételeivel is foglalkozott: „A magasabb hozzáadott értéket eredményező termelési szerkezet (az állattenyésztés és a kertészeti ágazatok előtérbe helyezése) feltétele a tőke mellett a képzett és megfelelően fizetett munkaerő" *(i. m. 173.)*. A nagyobb tőkeigénnyel egyetértünk, a bérszint azonban – családi vállalkozásoknál – szerintünk rugalmasabban alakítható.

3. A hatékonyságnövelés elsődlegességét Popp József hazánk agrárexportkényszeréből vezeti le: „Magyarország agrárgazdasága a jövőben 15-20 millió ember ellátására is képessé tehető, ugyanakkor nyers és feldolgozott termékeinek igen jelentős hányadát külpiacokon kell értékesítenie. Ezért anyagi és szellemi erőforrásainkat mindenekelőtt a hatékonysági mutatók és a versenyképesség javítására indokolt fordítani…" *(i. m. 174.)*.

Ezzel az állásponttal szemben két megjegyzés is felvethető. Az egyik az, hogy miután a világpiacon tisztességes versenyről nem beszélhetünk (vö. *Udovecz, 2014*), érdemes-e a magyar mezőgazdaságot ennyire exportorientálttá, a külpiacok konjunktúrájának ennyire kitetté tenni? A másik kérdésünk az, hogy csak tőke- és tudásintenzív fejlesztés jöhet-e szóba, környezet- és egészségközpontú fejlesztés nem? Úgy gondoljuk, hogy a mezőgazdaság fejlesztése nem csupán gazdasági kérdés, ezért e problémák eldöntéséhez további vitákra és kutatásokra lesz szükség.

Fertő Imre és Baráth Lajos írásának célja az volt, „hogy jobban megérthetővé váljon a régió és benne Magyarország mezőgazdaságának fejlődése" (*Fertő – Baráth, 2014: 279*). A vitaindító cikket kiegészítve, a közép- és kelet-európai régióban végzett számos hatékonyságvizsgálatot gyűjtötték össze, megerősítve bennünket abban, hogy a teljes tényezős termelékenység (TFP) használata ebben a régióban is meghonosodott az ezredforduló körüli évtizedekben. A régión belül négy átalakuló országra készült ilyen jellegű tanulmány, mikroszintű adatok alapján: a lengyel, cseh, szlovén és magyar mezőgazdaságra. A FAO adatbázisán végzett makroszintű elemzések szerint pedig az 1990–2002 közötti időszakban a KKE-országok mezőgazdaságának komplex hatékonysága (vagyis a TFP) évi 2%-ot meghaladó ütemben javult. Az elemzések többségénél azt is kimutatták, hogy a hatékonyság növekedésének fő meghatározója a technológiai fejlődés volt. A szerzők ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a sokféle lehetséges adatbázis és módszer igénybevétele óvatosságra int az eredmények értelmezésében. Ez az intés vonatkozhat a szerzők legújabb, megjelenés alatt álló munkájára is, mely szerint az egész Európai Unió mezőgazdaságában az utolsó (2004 és 2013 közötti) évtizedben kismértékben csökkent már a komplex hatékonyság (*Baráth – Fertő, 2015*).

A *Fertő – Baráth* szerzőpáros áttekintése kiterjedt a külkereskedelmi versenyképesség vizsgálatára is. A szerzők rámutattak arra, hogy az egyes országok között nemcsak árverseny, hanem minőségi verseny

is folyik. Érdekesnek és kiemelendőnek tartjuk e problémán belül *Bojnec és Fertő (2009)* munkáját, mely öt közép-európai országra és az 1995–2005 közötti évtizedre irányult. Ebben a cikkben ugyanis megállapítják, hogy a „természeti tényezőkkel és kisebb mértékben a humánerővel való ellátottság pozitív hatással van az ár- és minőségi versenyképességre". Másrészt azt is érdekes és fontos eredménynek ítéljük, hogy a gazdaság (értsd: az ország) nagysága javítja az árversenyképességet (és csökkenti a minőségi versenyképességet).

Laczka Éva a vita jelentőségére mutatott rá összefoglalója első mondatában: „A hatékonyság és versenyképesség vizsgálata napjainkban az agráriummal foglalkozók egyik legaktuálisabb kérdése." (*Laczka, 2014: 472.*). Javaslatot tesz a hatékonyságvizsgálatba bevonandó gazdaságok körére, ezek egyrészt a mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági szervezetek, másrészt az egyéni gazdaságok közül a piacorientáltak. A 2. ábrájából (*i. m. 478.*) szemléletesen tűnik ki mezőgazdaságunk drasztikus szerkezetváltási folyamata: a mezőgazdaság 2012. évi bruttó kibocsátásából a növénytermesztési és kertészeti termékek 58%-kal, az élő állatok és állati termékek viszont csak 35%-kal részesedtek. Szerintünk fontos jövőbeni kutatási feladat lenne e szerkezetváltási folyamat érdekeltségi összetevőinek feltárása: mekkora szerepet játszik ebben a két főágazat komplex hatékonyságának (TFP-jének) különbsége, mekkorát a gazdaságok jövedelemérdekeltségének eltérése a hatékonyságbeli differenciáktól, és végül mennyire jelentős a hatása az előbbieket torzító támogatási rendszernek?

Úgy gondoljuk, hogy a hozzászólások közül leginkább *Udovecz Gábor* cikke az, amelyik igazán vitacikkjellegű, amilyenre mi számítottunk a vita indításakor (*Udovecz, 2014*). Talán az is természetesnek tekinthető, hogy felvetései egy részével egyetértünk, a másik részével azonban vitatkozunk. E vitazáróban nincs mód arra, hogy Udovecz Gábor valamennyi felvetésével részletesen foglalkozzunk, mégis felsorolunk néhány kérdést, melyekben egyetértünk az ő álláspontjával.

1. Elismeri például, hogy a „hatékonyság növelése a mezőgazdaságban (világszerte) valóban csökkentheti a foglalkoztatási lehetőségeket" (*i. m. 481.*).

2. Egyetértünk abban is, hogy „a korrekt versenyről vallott ricardói feltevéseknek … egyike sem érvényesül elfogadhatóan" a világpiaci versenyben (*i. m. 483.*).

3. Helyesnek tartjuk azt az állítását is, hogy „a hatékonyság a versenyképességnek csak egyik eleme" (*i. m. 484.*).

4. Nekünk is az a véleményünk, hogy a szakképzettségben hiányosságok vannak, és a „létező (működő) szaktanácsadási rendszer nem képes ellensúlyozni a képzettség terén meglevő hiányosságokat" (*i. m. 485.*).

Udovecz Gábornak azonban vannak olyan meglátásai is, amelyekben véleményünk eltér az övétől.

1. Szerintünk nem reális az az igény, hogy a magyar mezőgazdaság belátható időn belül Európa élmezőnyébe kerüljön. Az ő fogalmazásában: „a magyar mezőgazdaság hatékonysága … folyamatosan javul, bár még elmarad a szűk európai élbolytól" (*i. m. 483.*), vagy másutt „a javuló hatékonyság ellenére a magyar mezőgazdaság egyetlen vertikuma sem tartozik Európa élmezőnyébe" (*i. m. 484.*). Nem tekinthető reálisnak az a korábbi helyzetértékelés, amely mezőgazdaságunkat – egy-két növény termésátlaga alapján – a világ élvonalába kívánta sorolni, megfeledkezve arról az évszázados lemaradásról, ami tőkefelhalmozásban, szakképzettségben, infrastruktúrában, egyáltalán társadalmi fejlettségben Nyugat-Európához képest fennáll. Ezt mutatták *Lámfalusi Ibolya* – kevés figyelmet kapott – konvergenciavizsgálatai is, aki szerint hazánk mezőgazdaságát – fejlettsége alapján – leginkább Portugáliáéval indokolt összehasonlítani (*Lámfalusi, 2010*).

2. Nem értünk egyet azzal sem, hogy a továbblépés egyetlen módja „a teljes agrobiznisz versenyképességének megteremtése" (*i. m. 481.*). Elsősorban óriási tőkeigénye miatt tűnik ez lassú és hosszadalmas folyamatnak. De fontos szerepet kellene szánni az élelmiszeripar fejlesztésének, továbbá a kistermelők általi feldolgozásnak és közvetlen értékesítésnek is.

3. Végül még egy kritikus pontra, az időtényezőre szeretnénk felhívni a figyelmet. Udovecz Gábor szerint: „Amennyiben tehát a magyar agrárgazdaság ... kap néhány évtizedes alkalmazkodási időt, nemcsak a hatékonysági mutatóiban, hanem a nemzetközi versenyben is megállja majd a helyét." (*i. m. 481.*) Sajnos ez a több évtizedes alkalmazkodási idő már nem biztos, hogy rendelkezésünkre fog állni, illetve lehet, hogy erőforrásainkat a szárazabb klímához való adaptáció köti majd le. Az Atlanti-óceán hőelnyelő hatása ugyanis egy évtizedig még mérsékli kontinensünk felmelegedését, a rákövetkező 20-30 évben (az óceán következő ciklusában) azonban drasztikus hőmérséklet-emelkedés várható, a Washingtoni Egyetem kutatóinak – vízhőmérséklet- és sótartalom-mérőhálózat alapján végzett – a Science folyóiratban megjelent tanulmánya alapján (*Chen – Tung, 2014*).

A *Farkasné Fekete Mária, Balyi Zsolt és Szűcs István* szerzőhármas hozzászólásából az alábbi négy megállapítást tartjuk a legfontosabbnak (*Farkasné et al., 2014*).

1. A TFP mint hatékonysági mutató már polgárjogot nyert az Európai Unió munkájában is: „A 2013-as KAP-reform a teljes tényező hatékonyság mutatót kívánja felhasználni..." (*i. m. 566.*).

2. A szerzők a 2. ábrán (*i. m. 566.*) szemléletesen bizonyítják, hogy a világ mezőgazdasági termelésének növekedésében az 1991–2000-es évtized és a 2001–2009-es kilenc év között a TFP javulása vált dominánssá a termelésnövelés forrásai között.

3. Felhívják azonban a figyelmet *Matthews (2014)* cikkére, aki szerint egyrészt – ugyanarra az időszakra vonatkozóan – eltérések vannak az EU régi és új tagállamainak mezőgazdasági TFP-eredményei között, másrészt ellentmondások is vannak az európai és az amerikai adatbázison számított mutatók között.

4. Végül a szerzőhármas fontosnak tartja az agrár K+F+I ráfordítások szerepét a hatékonyság változásában, ezért e tényezőt részleteiben is elemzik (*i. m. 568-572.*).

Csizmásné Tóth Judit, Hollósy Zsolt és Túróczi Imre szintén agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozott, kiállva a vertikális integráció szükségességéért, és folytatva, konkretizálva a Popp József által meghirdetett koncepciót *(Csizmásné et al., 2015)*. A szerzőhármas legfontosabb állításait az alábbiakban foglalhatjuk össze.

1. A magyar mezőgazdaság „jelenlegi versenyképességének helyreállításában az integrációnak lehet kiemelt, központi szerepe" (*i. m. 47.*).

2. A „hatékonyság növelését három lépcsőben képzeljük el" (*i. m. 47.*). E fokozatok a mezőgazdasági termelők szakmai felkészültségének növelésétől az integrációs formák kialakításáig terjednek.

3. Egyetértenek *Udovecz Gábor és társai (2009)* megállapításával, mely szerint a „feketegazdaság nehezíti ... a vertikális integrációt, mivel jövedelmezőbb egy tevékenységet nem legálisan folytatni, mint legálisan csatlakozni egy integrációhoz".

Véleményünk szerint is előre kell lépnünk a vertikális integráció terén, mert egyfelől a velejáró nagyobb hozzáadott érték nemzetgazdasági érdekünk, másrészt e tekintetben például már Lengyelország is megelőzött bennünket, az *Agrárgazdasági Kutató Intézet* összehasonlító tanulmánya alapján (*Potori – Chmielinski – Fieldsend, 2014*).

Fontosnak tartjuk azonban a megvalósítás módját is. A szerzőhármas által javasolt oktatással kezdődő (alulról jövő) folyamat mellett célravezetőnek látnánk a sikeres vertikálisan fejlesztett mezőgaz-

dasági vállalkozások terjesztésével történő (a gyakorlat oldaláról kezdeményezett) előrelépést is.

Pupos Tibor, Poór Judit, Fitos Gábor és Kertész Márta hozzászólásukban a hatékonyságra vonatkozóan egyrészt ábrán szemléltették a különböző mutatószámok összefüggéseit, másrészt néhány termékre kalkulációkat végeztek a hazánkban és más európai országban elért eredmények összehasonlítására (*Pupos et al., 2015*). Érdekes a versenyképességgel kapcsolatos fejtegetésük is, melynek során a gazdasági verseny jellemzőit összehasonlították a sportversenyekével. Ez utóbbit szerintünk érdemes lenne részletesebben kidolgozni, miután sok „sportszerűtlenség" fordul elő a jelenlegi nemzetközi gazdasági versenyben (például nincsenek „súlycsoportok" az országok nagysága szerint).

FOGLALKOZTATOTTSÁG

A hozzászólók többsége a *hatékonyság* és a *foglalkoztatottság* témakör közül az utóbbira jóval kisebb figyelmet fordított. Különösen elgondolkodtató, hogy a *gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok eltérő jövedelemérdekeltségének* a kérdéseivel a hozzászólók közül senki sem foglalkozott.

Popp (2014) hozzászólásában a hatékonyság és a nemzetközi versenyképesség elsőbbsége mellett tör lándzsát, a foglalkoztatottság kérdését másodlagosnak, az előbbi függvényének tekinti. A Bevezetésben egyértelműen fogalmaz: „A fenntartható foglalkoztatás feltétele … elsősorban a hatékonyság, a nemzetközi versenyképesség és nem a mezőgazdaság eltartó képességének javítása." (*i. m. 175.*)

A mezőgazdasági termelés bővítését viszont feltétlenül szükségesnek tartja, „a termelés növelésénél azonban a hatékonyságot és a versenyképességet kell szem előtt tartani, nem pedig a foglalkoztatottságot" – írja (*i. m. 182.*).

Az alacsony képzettségű munkaerőre alapozott, részben önellátó, önfoglalkoztató kistermelőkkel és szociális szövetkezetekkel növelni a hazai mezőgazdasági termelést és foglalkoztatottságot azonban a nosztalgia világába sorolja. Ezen törekvések helyett azt javasolja, hogy a vidék tőkevonzó képességét kellene növelni.

Poppnak – a hatékonyság növelését minden körülmények között előtérbe állító – *egyoldalú véleményével nem értünk egyet.* A fejlett világ országainak ugyanis napjainkban az egyik legnagyobb problémája a hosszú évek óta elhúzódó magas munkanélküliséggel összefüggő gazdasági és társadalmi nehézségek megoldása. Hazánkban e tekintetben – elsősorban a közmunkák kiterjesztése révén – a legutóbbi években pozitív változások tapasztalhatók. *A cikkíró téved abban, hogy a mezőgazdaságban az általa „a nosztalgia világába" sorolt tevékenységekre alapozva nem lehet és kell a vidéki foglalkoztatási problémákat – különösen egyes régiókban – enyhíteni* (vö. *Biró – Rácz, 2014*).

Érdekes ugyanakkor, hogy a későbbiekben lehetőnek tekinti a mezőgazdasági dolgozók arányának növelését az állattenyésztés, illetve a kertészet fejlesztése révén, megfelelően képzett és fizetett munkaerővel.

A *Biró – Rácz* szerzőpáros *(2014)* azok közé a hozzászólók közé tartozik, akik a vitában a foglalkoztatási kérdésekre koncentráltak. Egyértelműen állást foglalnak a tekintetben, hogy „a vidéki megélhetés egyik forrása továbbra is a mezőgazdaság marad, melynek önellátási, foglalkoztatási és jövedelemtermelő szerepe, célzott, a tényleges fejlesztésekre reagáló szakpolitikai intézkedések mellett akár tovább erősödhet" (*Biró – Rácz, 2014: 376.*).

Figyelemreméltóan visszafogott a véleményük a hatékonyság munkatermelékenységgel történő növelése tekintetében, ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a hatékonyság növelése a specializáltabb, képzettebb munkaerő iránt támaszt keresletet.

Hazai viszonylatban egyedülállónak tekinthetők a magyar mezőgazdasági foglalkoztatási potenciálra vonatkozó átfogó számításaik. Úgy vélik, hogy a piaci igények és a szociális szempontok együttes figyelembevételével, a 2012-től 2020-ig terjedő időszakban *80-147 ezer fős teljes munkaidőnek megfelelő foglalkoztatás érhető el,* aminek az 1/3-a piaci, többsége pedig szociális alapú lehet. (Néhány százaléknyi munkalehetőség pedig nem mezőgazdasági ágazatokban közvetett multiplikátor hatásként fog jelentkezni.)

A szerzők felhívják arra a figyelmet, hogy a hazai foglalkoztatásban jelenleg kevés a *támogatott* és az *elsődleges munkaerőpiac* közötti átjárást megteremtő beavatkozási eszköz.

A magunk részéről *azt is jelentős eredménynek tartanánk, ha a mezőgazdaság eltartóképessége legalább az ország egyes régióiban érezhetően javulna.*

Lacka Éva cikkében két kérdést tart kiemelendő fontosságúnak: „Az egyik, hogy *mit tekintsünk megfigyelési egységnek, »gazdaságnak«*, kikre vonatkoznak a rendelkezésre álló adatok. Hasonló módon nagyon *fontos kérdés a munkaráfordítás mérése* is, ami a mezőgazdaság esetében nem könnyű feladat, márpedig ezekre az adatokra épülnek a termelékenység-, hatékonyságvizsgálatok." (*Laczka, 2014: 473.*)

Lacka azt javasolja, hogy a hatékonyság-, termelékenységvizsgálatok kizárólag a mezőgazdasági tevékenységeket folytató *gazdasági szervezetekre* és a *piacorientált egyéni gazdaságokra* vonatkozzanak. A csak saját fogyasztásra termelő, illetve felesleget értékesítő egyéni gazdaságok esetében a vizsgálatok alapvetően szociális, társadalmi kérdések vizsgálatára koncentráljanak. Vagyis a szerző egyértelműen állást foglal amellett, hogy *közgazdasági értelemben* a gazdaságfogalomnak – az egyéni gazdaságok körében – csak a piacorientált gazdaságok tekinthetők. Lacka pontos és világos áttekintést ad a mezőgazdasági munkaerő-felmérés három hazai változatáról, melyek igen jelentős számbeli eltérést mutatnak. *Sajnos arra vonatkozóan nem foglal állást, hogy a mezőgazdasági hatékonysági számításoknál melyik változatot tartja célszerűnek figyelembe venni.*

Udovecz hozzászólásában a vitaindító cikk több kérdésfeltevéséhez is hozzászólt. Véleményét külföldi tanulmányútjainak tapasztalataira, továbbá az Agrárgazdasági Kutató Intézetben végzett kutatási eredményeire alapozta. A mezőgazdaság multifunkcionális szerepét értő, széles látókörű szemlélettel írta a következőket: „A mezőgazdaság fejlődő pályára való állítása akkor lehet sikeres, ha nem önmagában, hanem társadalmi beágyazottságában kezelik, számolva a munkahelyteremtő (megőrző) szerepével, a vidékies térségekre gyakorolt hatásaival, a természeti és egyéb erőforrások ésszerű hasznosításával, az élő környezettel való kapcsolatával, miközben a termékeknek erős piaci pozíciót építenek ki." (*Udovecz, 2014: 484.*)

A hazai agrár-közgazdasági szakirodalomban üdítő kivételnek tartjuk azon véleményét, amely szerint az AKI tesztüzemi adatai felhasználásával végzett kutatás eredményeit a „Nyertes és vesztes gazdaságok Magyarországon" (*Udovecz et al., 2012*) című cikkből idézve a következőképpen interpretálja: „Az igazán markáns eltérések … nem a gazdálkodási formák, nem is a területi méretek között jöttek létre, hanem a gazdaságmenedzselés különböző szintjei mentén." (*Udovecz, 2014: 486.*)

Egyetértünk azon megállapításával, hogy az élelmiszer-gazdaság és az agrobiznisz fejlesztésével a hatékonyság és a versenyképesség mellett a kibocsátás és a foglalkoztatás is növelhető.

Farkasné és társai (2014) hozzászólásukban elsősorban a *kutatás, fejlesztés és az innováció* kérdéskörét kívánják kiemelni. Figyelemreméltó és elgondolkoztató következtetésük, mely szerint a K+F+I tevé-

kenység „… a humán tőkén kívüli inputok fejlesztésével, illetve azok optimális kombinációjával a teljes tőke hatékonyságot és a mezőgazdasági termelést emelheti anélkül, hogy az élőmunka-megtakarítással járna" (*i. m. 565.*).

Nem értünk egyet viszont Farkasné és társai azon véleményével, hogy „a mezőgazdaság eltartóképességét elsődlegesen az élelmiszer-ellátásra rendelkezésre álló terület nagysága határozza meg". Ha egy mutatót jelölünk meg, akkor véleményünk szerint értelemszerűen az egy főre jutó mezőgazdasági terület jöhetne szóba. *Leegyszerűsítésnek tartjuk a szerzők azon megállapítását, hogy „a fejlődés a munka technikai felszereltségéből fakadó output-növekedés függvénye"* (*i. m. 571.*).

A *társadalmi tőke* fontosságának hangsúlyozásával viszont messzemenően egyetértünk, hiszen a bizalomhiány, a szövetkezési hajlandóság alacsony szintje a termelés hatékonyságának növelését, valamint a foglalkoztatást növelő szerkezetváltást egyaránt akadályozza (*Szabó G., 2011; Szabó G. – Barta, 2014*).

Csizmásné és társai (2014) Popp (2014) véleményéhez csatlakoznak, amennyiben a magyar mezőgazdaság jelenlegi helyzetére hivatkozva, a hatékonyságorientált stratégia mellett kötelezik el magukat. Ugyanakkor megjegyzik, hogy „… ehhez igazítva a foglalkoztatási szempontokról sem szabad megfeledkezni" (*i. m. 48.*). Véleményük szerint: „Az agrárstratégiának … az a feladata, hogy a magyar mezőgazdaság versenyképességét, hatékonyságát javító stratégiai célokat, intézkedéseket számba vegye, megfogalmazza, valamint a mezőgazdaság jelenlegi foglalkoztatási helyzetének problémáira megoldást keressen…" (*i. m. 48.*). Utalnak arra, hogy a Nemzeti Vidékstratégia keretében a kormány a kis- és közepes gazdaságok támogatásával, valamint a munkaigényes ágazatok (állattenyésztés, zöldség- és gyümölcstermesztés, vetőmag-előállítás) fejlesztésével kíván a vidéken új munkahelyeket teremteni. A szerzők úgy vélik, hogy az új földtörvény intézkedései, melyek a nagyüzemi struktúrától a kis- és középbirtokok felé tolják el a birtokszerkezet súlypontját, – legalábbis rövid távon – mind a hatékonyságra, mind a foglalkoztatásra kedvezőtlen hatást fognak gyakorolni. Megjegyezzük, hogy kevés dologban van olyan egyetértés a hazai agrárközgazdászok között, mint abban, hogy a magyar mezőgazdaság kétpólusú léte kedvezőtlen a mezőgazdaság egészséges fejlődése szempontjából.

Pupos és szerzőtársai (2015) a mezőgazdaságbeli foglalkoztatás témáját tanulmányukban kiemelt kérdésként kezelik. Utalnak arra, hogy a 2014–2020 közötti időszakban a Nemzeti Vidékstratégiában egyértelműen megjelenik a foglalkoztatás és a gazdasági növekedés egyidejű előmozdítása. Hozzáteszik, hogy a kapcsolódó stratégiában „prioritást élvez a hozzáadott érték növelése a foglalkoztatás egyidejű növelése mellett. (Ennek megvalósulása jelentené egyébként – a hozzáadott érték tartalma miatt – a legoptimálisabb megoldást.)" (*Pupos et al., 2015: 158.*)

A folyóáras bruttó hozzáadott érték (mezőgazdaság, erdőgazdaság és halászat) szerkezetének alakulását térbeli egységek szerint vizsgálva feltűnő, hogy a 2005–2013 közötti időszakban a bruttó hozzáadott értéken belül a személyi ráfordítások és az értékcsökkenési leírás részarányaihoz képest igen jelentősen növekedett az egyéb tételek aránya!

A KSH adataira hivatkozva közlik, hogy a 2000 és 2013 közötti időszakban a *mezőgazdaságban alkalmazásban állók* munkajövedelme a nemzetgazdasági átlaghoz viszonyítva néhány százalékponttal növekedett (*i. m. 161.*). Elgondolkodtató, hogy a *nem alkalmazottként foglalkoztatott mezőgazdasági dolgozók* – akik a mezőgazdasági munkaerő többségét teszik ki – jövedelmének alakulása nem foglalkoztatja a szerzőket.

Figyelemreméltó megállapításuk, hogy „piacgazdasági körülmények között működik a mezőgazdaság is. Ezzel együtt jár az is, hogy *a tőkének – eredendően – nincs környezettudata és szociálisan sem érzékeny.* (*i. m. 160.*)

Nagyon fontosnak tartjuk a Szerzők azon véleményét, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatás esetében „nem lehet figyelmen kívül hagyni a térbeli differenciáltságot sem" (*i. m. 162.*).

Elismerik a foglalkoztatás növelésének fontosságát a GDP alakulásában, ők is egyetértésüket fejezik ki *Popp (2014: 182.)* azon megállapításával, mely szerint „a foglalkoztatásorientált gazdaságpolitika hatékonyságorientált fejlesztés nélkül kudarcra van ítélve" (*Pupos et al., 2015: 13.*).

TANULSÁGOK

Vitaindító cikkünkben az „Agrárpolitikai megfontolások" című fejezetben a következőket írtuk: „A mezőgazdaság hatékonyságnövelés vagy foglalkoztatásbővítés irányába való fejlesztése makroszinten szakmailag megalapozott, de végső fokon politikai döntést igénylő kérdés." (*Mészáros – Szabó, 2014: 70.*) Hozzátettük, hogy „a kétféle cél között különböző arányú kombinációk képzelhetők el, azok megvalósítását pedig egymástól eltérő stratégiák szolgálhatják" (*i. m. 70.*). Némileg provokatív módon két alapvetően eltérő (hatékonyságorientált, illetve foglalkoztatásorientált) országos szintű mezőgazdasági fejlesztési program előnyeit és hátrányait vázoltuk fel. Ezt követően kértük az olvasókat, hogy adjanak választ néhány feltett kérdésünkre, melyek azt sugallták, hogy létezhetnek a kétféle cél között különböző arányú kombinációk.

A lezajlott vita két legfőbb tanulsága:

Először: A hatékonyság- vagy foglalkoztatásbővítés alapkérdésben a hozzászólók döntő többsége a hatékonyságnövelés (+versenyképesség) prioritást helyezte egyértelműen előtérbe, a foglalkoztatás kérdése emellett számukra érdektelenné vált.

Be kell látnunk, hogy „a hatékonyságnövelés vagy foglalkoztatásbővülés" kérdésfeltevésünk (szemben a cikkünk címében szereplő „Hatékonyság és foglalkoztatás" fogalompárral) túlságosan provokatív volt és ez elbizonytalanította a vitában résztvevőket a kompromisszumra való törekvést illetően. Ennélfogva feltett kérdéseinkre nem kaptunk választ.

Másodszor: Be kell látnunk továbbá, hogy a modern mezőgazdaság és az élelmiszeripar közötti szoros kapcsolatok miatt nem volt szerencsés a hatékonysággal (versenyképességgel), valamint a foglalkoztatással összefüggő kérdések vizsgálatát csupán a vertikum egy szakaszára korlátozni.

A vita azonban más tanulságokkal is szolgált az agrárökonómiai kérdések iránt érdeklődők számára.

A nemzetgazdasági feltételek figyelembevételének szükségszerűsége

A mezőgazdaság, illetve az élelmiszergazdaság (mezőgazdaság és élelmiszeripar) fejlesztése során elkerülhetetlen az adott nemzetgazdasági környezet gazdasági, társadalmi és környezeti állapotának figyelembevétele.

A magyar élelmiszer-gazdaság versenyképességét sokoldalúan befolyásolja az egész nemzetgazdaság helyzete. A World Economic Forum *„Global Competetitiveness Reportjára"* támaszkodva *Chikán (2014)* tanulmányában a következőket írja: „… míg 2001-ben Magyarország a 28. volt a nemzetek átfogó rangsorában, s az első helyen állt a velünk leginkább összehasonlítható volt szocialista országok között … addig a … 2014-ben publikált rangsorban a 60. helyen vagyunk." (*i. m. 591.*) Hazánk versenyképessége az elmúlt évtizedben az EU12 országokhoz képest jelentősen romlott. Lemaradásunk alapvető okaként „a tágan értelmezett kulturális tényezők, értékek hatását" jelöli meg (*i. m. 595.*).

Ugyanakkor 33 OECD-ország adatait vizsgálva hangsúlyozza, hogy hazánk le-

maradásának egyik oka az alacsony munkatermelékenység, hiszen az említett országok rangsorában csupán 5 ország van mögöttünk. Rámutat továbbá arra, hogy a versenyképességi rangsorokban hazánk leginkább az *üzleti tevékenység* fejletlensége tekintetében áll rosszul. Utóbbi megállapítás a mezőgazdaságra vonatkozóan is számos probléma megoldását veti fel.

A hazai foglalkoztatás utóbbi két évtizedes alakulásáról „Foglalkoztatás válság előtt, közben és után" címmel *Eppich és Köllő (2014)* ad igen tanulságos áttekintést.

A Szerzők többek között rámutatnak arra, hogy a magyar foglalkoztatási ráta „... 2014 elején ugyanúgy 7,6%-kal maradt el az EU-27 átlagától, mint tíz-tizenkét évvel ezelőtt ... Jobban állunk, mint a dél-európai országok közül a görögök, olaszok, a spanyolok és a horvátok, de rosszabbul, mint régiós versenytársaink." (*i. m. 158.*)

A transzformációs visszaesés lezárulását (1997) követő 17 évben a magyar népesség foglalkoztatása részlegesen regenerálódott, de még mindig elmarad a rendszerváltás előtti aránytól. Számításaik szerint a válságot megelőző tíz évben mintegy 304 ezerrel nőtt a hazai nem közmunkás munkahelyek száma, amihez a válság lezárulását követő négy évben, 2013 végéig további 66 ezres nettó növekmény adódott hozzá.

Elgondolkodtató továbbá azon következtetésük, hogy „... az elmúlt négy évben végbement foglalkoztatás bővülés fele a közmunka kiterjesztésének, a maradék felének közel a fele a külföldi foglalkoztatás növekedésének köszönhető. A »hazai és valódi« munkahely szaporulat csupán 66 ezerre tehető" (*i. m. 167.*).

Hatékonyság – versenyképesség – foglalkoztatás

Igen érdekes, hogy amíg a hatékonyságnövelést a hozzászólók többsége egyértelműen a versenyképesség feltételének tekinti, addig a foglalkoztatás ezen összefüggésben szóba sem kerül!

Az Európai Tanács 2005-ben elfogadott „Közös munkával a növekedésért és a munkahelyekért. A lisszaboni stratégia új kezdete" című dokumentuma „... megfogalmazza a prioritásokat: erősebb és tartós növekedés megvalósítása, valamint több és jobb minőségű munkahely megteremtése a két fő feladat." (*Adler, 2006: 155.*)

Gács és Halpern (2006) rámutatnak arra, hogy „a gazdaság versenyképességén azt értjük, hogy a gazdaság makroszintű termelékenysége (az egy lakosra jutó GDP) tartósan és gyorsan növekszik, miközben a politikai és szociális szempontból legérzékenyebb erőforrás – a munkaerő – kihasználása a magyarországi alacsony szintről kiindulva elfogadhatóbb szinthez közelít" (*i. m. 62.*).

Azaz, hogy „... Magyarország számára a versenyképesség növekedését úgy érdemes meghatározni, hogy a makroszintű termelékenység tartós növekedése együtt jár a foglalkoztatás bővülésével. A magyarországi gazdasági átalakulás egyik legfájdalmasabb sajátossága a lakosság inaktív részének felduzzadása, amely a (hivatalos) foglalkoztatás alacsony szintjében is megmutatkozik." (*i. m. 66.*)

Ugyanakkor elismerik, hogy az „... empirikus tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy *a versenyképesség két kitüntetett elemét (hatékonyság és foglalkoztatás) nem egyszerű egymással párhuzamosan javítani.* A gazdasági növekedés tényezői közti összhang megteremtésében jelentős szerep hárul a makroszinten ható szakpolitikákra, elsősorban a fejlesztéspolitikára, az oktatáspolitikára és a foglalkoztatáspolitikára." (*i. m. 69.*) Továbbá: „... az empirikus tapasztalatok szerint a gazdaságok igen széles körében tendencia van arra, hogy a munkatermelékenység és a munkainput növekedése között hosszabb távon átváltási kapcsolat álljon fenn." (*i. m. 66.*)

Ismeretes, hogy a fejlett és a felzárkózó országok mezőgazdaságában általánosnak tekinthető a mezőgazdaságban foglalkozta-

tott munkaerő csökkenése. Hosszabb távon a magyar mezőgazdaságban sem kerülhető el a mezőgazdasági munkaerő további csökkenése. Napjainkban azonban *két fontos oka* van annak, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma stabilizálódjék, esetleg növekedjék. Az *egyik ok,* hogy a hazai foglalkoztatási ráta szintjét feltétlenül növelni kell, és erre az alacsony képzettséggel rendelkező vidéki népesség esetében – különösen az ország egyes régióiban – jórészt csak ebben a nemzetgazdasági ágazatban lehet előrelépni. A *másik ok,* hogy bár növekedett a mezőgazdaság termelékenysége az elmúlt években, annak alapvető oka az állattenyésztési ágazat részarányának erős visszaesése volt! (*Nagy – Baráth, 2015*)

(Megjegyezzük, hogy számos állattartó családi és nem kevés társas gazdaság tönkremenetelét eredményezte az EU egyoldalú, a szántóföldi növénytermesztés támogatását előtérbe helyező támogatási politikája.)

Ugyanakkor ismeretes, hogy a kertészeti ágazat teljesítménye is hosszú évek óta erősen a kívánatos szint alatt maradt. Egyértelműen helyesnek tartjuk azokat a kormányzati törekvéseket, amelyek ezen disszonanciák megszüntetésére irányulnak.

Gazdaságtípus – gazdaságméret – együttműködés

A hazai családi, kis- és közepes gazdaságok gazdasági, társadalmi és környezeti szerepének megítélése a hazai agrárgazdasági szakirodalomban mostohagyereknek számít. A hazai agrárközgazdászok jelentős része – kimondva és kimondatlanul – létüket szükséges rossznak tekinti, ami végül is az „eredeti tőkefelhalmozás" időszakában nem meglepő, viszont igen sajnálatos és káros szemléletmódot tükröz.

A józan megítélés elősegítése érdekében néhány neves külföldi és hazai agrárközgazdász véleményét ismertetjük az alábbiakban.

Davidova és Thomson (2014) az elmúlt évi budapesti EAAE-konferencián „Családi gazdaságok a kibővült EU-ban: Fogalmak, kihívások és kilátások" címmel tartottak előadást. Az Európai Parlament számára összeállított jelentésük alapján készült anyag igen részletes áttekintést ad az EU-beli piacra termelő családi gazdaságok mezőgazdaságon belüli szerepéről. A szerzőtársak megjegyzik, hogy „az EU-15 és az EU-10-ek közötti nagy strukturális különbségek azt sugallják, hogy alapos megfontolásra van szükség, mielőtt a családi farmokat illetően egységes agrárpolitikát alkalmazunk az egész EU-ra vonatkozóan" (*i. m. 9.*). A továbbiakban többek között sorra veszik a családi gazdaságok erősségeit, gyengeségeit és a farmerekre váró kihívásokat. Ezen gazdaságok erősségei közül a legfontosabbnak a *rugalmasságot* tartják. Közgazdasági szempontból a családi gazdálkodók rugalmassága az alacsonyabb tranzakciós költségeken alapul. Elgondolkodtató az a véleményük, hogy a családi gazdálkodás túlélési esélyei – a farmok növekedése mellett – szorosan összefüggnek azzal, hogy a mezőgazdasági és a városi jövedelmek közötti eltérések tevékenységük diverzifikációja folytán miként csökkennek.

Végezetül fontos megállapítás: *annak ellenére, hogy a meghatározó irány a nagyobb családi és nem családi farmok* (lager family and non-family farms) *létrejötte, a családi gazdálkodás* – gyakran a pluriaktivitás, valamint a részidős tevékenységgel folyó gazdálkodás révén – *belátható időn belül továbbra is az EU mezőgazdasági szerkezetének meghatározó része lesz.*

Lengyelország EU-hoz való csatlakozásából a mezőgazdaság nyert a legtöbbet. Az igen jelentős támogatások eredményeképpen a farmerek jövedelme átlagosan háromszorosára emelkedett. A nagyobb farmok korszerűsítették termelésüket és növelték a hatékonyságukat.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az EU-csatlakozás lassította a mezőgazdaság

reformját. A vidéki népesség az ország lakosságának 39%-át teszi ki, a gazdálkodók fontos politikai háttérrel rendelkeznek, így a jelenlegi kormánykoalícióban is részt vesznek. *A lengyel mezőgazdaság igen elaprózott maradt.* Az ország GDP-jéből 3,4%-kal, a foglalkoztatottakból viszont 12-14%-kal részesedik. A gazdálkodók kedvező társadalombiztosítási ellátásban, valamint bizonyos adókedvezményekben is részesülnek. *Az elmúlt években a lengyel mezőgazdaság valamennyi ágazata, a növénytermesztés és az állattenyésztés is dinamikusan fejlődött* (*Economist, 2014: 12.*).

A lengyel élelmiszer-gazdaság EU-csatlakozás utáni fejlődése számos tanulsággal szolgál a magyar agrárpolitikusok és agrárközgazdászok számára (*Wigier, 2012; Potori – Chimielinski – Fieldsend, 2014*). Ismeretes, hogy a lengyel nemzetgazdaság fejlődését a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság sem törte meg. A lengyel mezőgazdaság fejlesztése a SAPARD-programtól kezdődően nagy figyelmet kapott. A döntő mértékben a családi gazdaságokra alapozott elaprózott birtokszerkezet ellenére a lengyel mezőgazdaság minden tekintetben jobb eredményeket mutatott fel az EU-csatlakozást követő évtizedben, mint a magyar (*Potori – Chimielinski – Karwat-Wozniak, 2014*). Ezen túlmenően „a lengyel és a magyar élelmiszeripar utóbbi tíz évben lezajlott főbb folyamatait áttekintve, ellentétes képet láthatunk a két országban. A lengyel élelmiszeripar fejlődése »sikertörténet«, míg a magyar iparágazat hanyatlott és válságos helyzetbe került." (*Szczepainak et al., 2014: 290.*) A magyar élelmiszer-gazdaság további fejlődése szempontjából messzemenően egyetértünk az idézett szerzőkkel abban, hogy kiemelkedően fontos ezen ágazat számára fejlesztési stratégia kidolgozása.

A gazdaságstruktúra hazai alakítását illetően egyetértünk a kormányzati célkitűzéssel:

„Szeretnénk egy olyan új agrárpolitikát létrehozni … melyben jól illesztjük össze a nagyüzemet, az integrátorokat, a nagy keretekben gondolkodókat és a kis és közép birtokmérettel rendelkezőket, és az ilyen mezőgazdaságban gondolkodók érdekeit." (*Orbán, 2014: 9.*) A fentiek megvalósításának egyik legfontosabb feltételét magunk is a következőkben látjuk: „Meggyőződésem szerint még több összefogásra, társulásra és szövetkezésre van szükség. Ezért azt a célt tűztük ki, hogy a következő években a magyar vidékre irányított … fejlesztési forrásból minél több támogassa a mezőgazdaság szereplőinek együttműködését…" (*i. m. 10.*)

Egyetértünk a hozzászólók azon felvetéseivel, amelyek szerint a gazdaságok, illetve az élelmiszer-gazdaság egyes vertikumszakaszai közötti *kooperáció és integráció* erősítése a mezőgazdasági foglalkoztatás és a hatékonyság alakulását egyaránt elősegítheti. Az ismert mondás szerint „Minden lánc olyan erős, amilyen a leggyengébb láncszem benne!" – s ez vonatkozik az élelmiszerláncra is, ahol nálunk egyértelműen az élelmiszeripar a „gyenge láncszem".

Agrárpolitikai szempontból e területen a *két legfontosabb feladat*:

- a kis- és középüzemek együttműködését segítő pénzügyi és jogi keretek biztosítása;
- a hazai élelmiszeripar gyökeres rendbetétele, modernizálása.

A regionális különbségek figyelembevétele

Az agrárpolitika, illetve ezen belül a foglalkoztatáspolitika tekintetében egyaránt fontosnak tartjuk *Pupos és társai (2014)* felvetését a térbeli differenciáltság szükségességét illetően.

Az ország egyes régióiban belátható időn belül a mezőgazdasági alaptevékenységen kívül nincsen remény arra, hogy az alacsony képzettségű munkanélküli tömegeket más nemzetgazdasági ágazatokban rendszeresen foglalkoztatni lehessen. Állításunk különösen vonatkozik a roma népességre.

A mezőgazdasági munkaerő csökkenésének mérséklése, valamint a korösszetétel javítása szempontjából is alapvető fontosságúnak tartjuk, hogy a roma népesség minél előbb és minél nagyobb számban kapcsolódjon be a hazai mezőgazdasági munkálatokba. Javaslatunkat a következő idézettel kívánjuk alátámasztani: „A romák munkához való jutását három tényező – az alacsony iskolázottság és szakképzettség, a területi hátrány, valamint a munkaerő-piaci diszkrimináció – együttes hatása gyengíti. … Az alacsony foglalkoztatottság mellett nagyfokú fluktuáció és instabilitás jellemzi a romák munkavállalását. … Mindezen problémák kumulatív hatásának betudhatóan a romák foglalkoztatásának kérdése vált a munkaerőpiac egyik legégetőbb problémájává Magyarországon és egész Közép-Európában." (*Pásztor – Pénzes, 2012: 363.*)

Hazai vonatkozásban az előbbiekhez még hozzáteendő a következő megdöbbentő helyzetkép: „A roma háztartások jelentős részének az állami transzfereken és egyéb szociális juttatásokon kívül nincsen állandó jövedelme. … A halmozódó mélyszegénység pedig alternatív jövedelemforrások, sokszor pedig illegális tevékenységek, valamint kriminalitás megjelenését eredményezi." (*i. m. 363.*)

Az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja Közgazdaság-tudományi Intézetének munkatársai mikroszimulációs modellszámítások alapján rámutatnak arra, hogy „az általános iskolánál alacsonyabb végzettségűek aránya kevesebb, mint a felére csökkenne az észak-magyarországi, az észak-alföldi és a dél-dunántúli régióban, ha egyforma valószínűséggel fejeznék be az általános iskolát a romának és a nem romának tekintett tanulók" (*Herman – Varga, 2013: 59.*).

Agrár-környezetvédelem

Vitaindító cikkünkben a környezetvédelmi problémákat csupán röviden érintettük. Úgy gondoltuk, hogy a vita során a mezőgazdasági fejlődés legfontosabb gazdasági (hatékonyság) és társadalmi (foglalkoztatás) kérdéseinek áttekintése önmagában is nagy feladatot jelent. Ugyanakkor hangsúlyozni kívánjuk, hogy a fenntartható fejlődés érdekében a környezetvédelmi (természetvédelmi) problémák kezelése az előzőekkel azonos súlyú felelősséget jelent globális, országos, a nemzetgazdasági ágazatok és vállalati szinten egyaránt.

Az agrár-közgazdasági szakirodalomban gyakran olvasható szlogen, hogy „a mezőgazdaság a vidék szempontjából meghatározó jelentőséggel bír", gazdasági és foglalkoztatási szempontból a vidék egészét illetően meghaladott álláspont. A biodiverzitás őreként azonban az erdők és a gyepterületek minden országban, így Magyarországon is meghatározó szerepet játszanak. A tájkép arculatát pedig a termőföld művelésének kultúrája határozza meg.

A korszerű növénytermelés elsősorban a kemizálás, az állattenyésztés pedig a hígtrágya révén jelent potenciális veszélyt a környezetre.

Emellett alig esik szó a hatalmas napraforgó-területek talajzsaroló hatásáról, a talaj táperejét növelő pillangós növények és a szerves trágyázás visszaszorulásáról.

A mezőgazdasági termelés komplex szemléletű (gazdasági, társadalmi, környezetvédelmi) vizsgálatával foglalkozó agrárközgazdászok (*Jámbor, 2014; Marselek et al., 2008; Nagy – Baráth, 2015; Szabó – Katonáné Kovács, 2008; Takácsné, 2011*) példáját reméljük, hogy mind többen fogják követni.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány hátteréül szolgáló kutatást az OTKA (K105730 sz. téma) támogatta.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Adler J. (2006): A Lisszaboni Stratégia és a tudásalapú gazdaság magyarországi perspektívái. In Vértes A. – Viszt E. (szerk.): *Tanulmányok Magyarország versenyképességéről.* Új Mandátum kiadó, Budapest, 155-177. pp. – (2) Baráth L. – Fertő I. (2015): *Productivity in the European Agriculture.* (Megjelenés alatt.) – (3) Biró Sz. – Rácz K. (2014): Hatékonyság és foglalkoztatottság a magyar mezőgazdaságban – Hozzászólás Mészáros Sándor és Szabó Gábor vitacikkéhez. *Gazdálkodás,* 58. évf. 4. sz. 376-383. pp. – (4) Bojnec, S. – Fertő I. (2009): Determinants of agro-food trade competition of Central European Countries with the European Union. *China Economic Review,* 20 (2) 327-333. pp. – (5) Chen, X. – Tung, K.-K. (2014): Varying planetary heat sink led to global-warming slowdown and acceleration. *Science,* 345. 897-903. pp. – (6) Chikán A. (2014): A magyar társadalom fejlődési esélyei a gazdasági versenyképesség tükrében. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport – 2014.* Tárki, Budapest, 589-602. pp. – (7) Csizmásné Tóth J. – Hollósy Zs. – Túróczi I. (1995): Hatékonyság és integráció a magyar mezőgazdaságban – Gondolatok Mészáros Sándor és Szabó Gábor vitaírásához. *Gazdálkodás,* 59. évf. 1. sz. 35-46. pp. – (8) Davidova, S. – Thomson, K. J. (2014): *Family Farming in the Enlarged EU: Concept, challenges and prospect.* Paper prepared for presentation for the 142th EAAE Seminar. Growing success? Agriculture and rural development in an enlarged EU. May 29-30, 2014 Corvinus University of Budapest, Hungary – (9) The Economist (2014): *Poland.* (Special report.) June 28th 2014, 12. p. – (10) Eppich Gy. – Köllő J. (2014): Foglalkoztatás a válság előtt, közben és után. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport – 2014.* TÁRKI, Budapest, 157-178. pp. – (11) Farkasné Fekete M. – Balyi Zs. – Szűcs I. (2014): Az agrárgazdaság hatékonyságának néhány sajátos aspektusa. *Gazdálkodás,* 58. évf. 6. sz. 565-576. pp. – (12) Fertő I. – Baráth L. (2014): Hatékonyság és külkereskedelmi versenyképességi vizsgálatok a kelet- és közép-európai országokban: irodalmi áttekintés. *Gazdálkodás,* 58. évf. 3. sz. 279-290. pp. – (13) Gács J. – Halpern L. (2006): A versenyképesség növekedésének makrogazdasági keretei. In Vértes A. – Viszt E. (szerk.): *Tanulmányok Magyarország versenyképességéről.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 62-85. pp. – (14) Herman Z. – Varga J. (2013): *A népesség iskolázottságának előrejelzése 2020-ig.* MTA KRTK KTI – (15) Jámbor A. (2014): Tíz évvel a csatlakozás után: az új tagországok agrárteljesítményei. *Gazdálkodás,* 58. évf. 6. sz. 508-518. pp. – (16) Laczka É. (2014): Az agrárstatisztikai rendszer adatbázisának felhasználási lehetőségei a hatékonyságvizsgálatokban. *Gazdálkodás,* 58. évf. 5. sz. 472-480. pp. – (17) Lámfalusi I. (2010): Konvergencia az Európai Unió mezőgazdaságában. *Statisztikai Szemle,* 88. évf. 5. sz. 508-531. pp. – (18) Marselek S. – Tégla Zs. – Kovács E. – Miller Gy. – Deme P. (2008): Alkalmazkodó technológiai rendszerek. In Szűcs I. – Farkasné Fekete M. (szerk.): *Hatékonyság a mezőgazdaságban.* Agroinform Kiadó, Budapest, 147-199. pp. – (19) Matthews, A. (2014): *What is happening to EU agricultural productivity growth?* [Online.] http://capreform.eu/What-is-happening-to-eu-agricultural-productivity-growth/ – (20) Mészáros S. – Szabó G. (2014): Hatékonyság és foglalkoztatottság a magyar mezőgazdaságban. *Gazdálkodás,* 58. évf. 1. sz. 58-74. pp. – (21) Nagy Zs. – Baráth L. (2015): A többtényezős termelékenység és a környezeti állapot változása a magyar mezőgazdaságban, az EU-csatlakozást követően. *Statisztikai Szemle,* 93. évf. 1. sz. 53-73. pp. – (22) Orbán V. (2014): A KITE nemzetstratégiai szempontból kiemelt fontosságú. *Magyar Mezőgazdaság,* 69. évf. 49. sz. 9-10. pp. – (23) Pásztor I. Z. – Pénzes J. (2012): Foglalkoztatási krízis és jövedelmi periferizálódás Északkelet-Magyarországon a roma népesség arányainak tükrében. *Területi Statisztika,* 4. sz. 353-371. pp. – (24) Popp J. (2014): Hatékonyság és foglalkoztatottság a magyar mezőgazdaságban – Gondolatok Mészáros Sándor és Szabó Gábor vitaírásához. *Gazdálkodás,* 58. évf. 2. sz. 173-184. pp. – (25) Potori N. – Chimieliński, P. – Fieldsend, A. (eds.) (2014): *Structural changes in Polish and Hungarian agriculture since EU accession: lessons learned and implications for the design of future agricultural policies.* Agricultural Economics Books. Research Institute of Agricultural Economics, Budapest – (26) Potori N. – Chimieliński, P. – Karwat-Woźniak, B. (2014): A comparison of agrofood- sectors in Poland and Hungary from a macro perspective. In Potori N. – Chimieliński, P. – Fieldsend, A. (eds.): *Structural changes in Polish and Hungarian agriculture since EU accession: lessons learned and implications for the design of future agricultural policies.* Agricultural Economics Books. Research Institute of Agricultural Economics, Budapest, 9-32. pp. – (27) Pupos T. – Poór J. – Fitos G. – Spilákné Kertész M. (2015): A stratégia, hatékonyság, termelékenység, versenyképesség és a foglalkoztatottság főbb összefüggései a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás,* 59. évf. 2. sz. 153-174. pp. – (28) Szabó G. – Katonáné Kovács J. (2008): Fenntarthatóság,

környezetvédelem és hatékonyság. In Szűcs I. – Farkasné Fekete M. (szerk.): *Hatékonyság a mezőgazdaságban*. Agroinform Kiadó, Budapest, 319-337. pp. – (29) Szabó G. G. – Barta I. (2014): A mezőgazdasági termelői szervezetek-szövetkezetek jelentőségének és helyzetének változása az EU-csatlakozás után. *Gazdálkodás,* 58. évf. 3. sz. 263-278. pp. – (30) Szabó G. G. (2011): *Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban*. Agroinform Kiadó, Budapest – (31) Szczepainak, I. – Mrozcek, R. – Lámfalusi I. – Felkai B. O – Vágó Sz. (2014): Development of the Polish and Hungarian food industry from 2000 to 2011. In Potori N. – Chimieliński, P. – Fieldsend, A. (eds.): *Structural changes in Polish and Hungarian agriculture since EU accession: lessons learned and implications for the design of future agricultural policies*. Agricultural Economics Books. Research Institute of Agricultural Economics, Budapest, 265-292. pp. – (32) Takácsné György K. (2011): *A precíziós növénytermesztés közgazdasági összefüggései.* Szaktudás Kiadó Ház, Budapest – (33) Udovecz G. (2014): Gondolatok a „Hatékonyság és foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban" című vitacikkhez. *Gazdálkodás,* 58. évf. 5. sz.481-487. pp. – (34) Wigier, M. (ed.) (2012): *Development per public policy support in the food economy – the example of Poland*. Institute of Agricultural and Food Economics National Research Institute, Warsaw

the conclusions published in the papers connected to the debate started in Gazdálkodás with the title "Efficiency and employment in Hungarian agriculture".

FINAL DEBATE: EFFICIENCY AND EMPLOYMENT IN HUNGARIAN AGRICULTURE

By: Mészáros, Sándor – Szabó, Gábor

Keywords: total factor productivity, efficiency-oriented and employment-oriented agricultural policy.

We launched a debate article in the 2014/1 issue of Gazdálkodás entitled "Efficiency and employment in Hungarian agriculture". We defined the purpose of the debate as follows: "The discussion and debate should focus on the opportunities and means of improvement of employment and effectiveness" (ibid p. 59). For our part, we distinguished between two national-level agricultural development strategies: efficiency-oriented and employment-oriented development. We tried to limit the scope of the debate to only the situation in Hungary, only agriculture, while merely touching on environmental issues.

It is fair to say that our keynote article raised keen interest, as the eight reply articles were published in the journal in the following 12 months, penned by 17 different authors. In this closing article we wish to evaluate the comments, agree or disagree with the authors, and formulate recommendations for agricultural decision makers and ideas for further research. One of the findings was that while the debate has come to an end in the Gazdálkodás journal, it should continue on in other forums, for the benefit and education of experts and the further development and improvement of Hungarian agriculture.

We have collected the following proposals, mainly based on the papers we received, which are particularly important and timely for the future development of Hungarian agriculture.

1. The intensified development of the production structure of Hungarian agriculture has long been an important goal, but has become more so at present given the increasingly fierce international competition. One of the most obvious methods of increasing employment in agricultural is through intensification.

2. Following the example of Poland, the development of a comprehensive and dynamic food industry is a crucial and important task.

3. Training highly qualified farm workers and improving the quality of the advice they receive is necessary for effectiveness and employment within the sector.

4. Improving and developing the knowledge of professionals at the top is also needed; this includes the faculty doctoral schools and research institutions. This is why new, up-to-date research methods should be available to and used by a wider public, such as those used in the paper of Imre Fertő and Lajos Baráth on the economic effectiveness and competitiveness in foreign trade (Fertő – Baráth, 2014, p. 279-290).

5. Promotion of associations between small and medium businesses should be one of the important goals of agricultural policy.

6. The management of regional employment problems requires attention.

7. We believe that in the future the protection of the environment needs to be increasingly taken into consideration and enforced within agriculture. Such issues may include adaptation to climate change (global warming), which entails afforestation, establishment of shelter-belts, irrigation systems and targeted deployment of reservoirs etc. Such projects cannot come about without government (public) involvement and investment.